

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2020, c. 6, s. 2: 1153-1164

Tanrı'nın Tekliğine Dair Tartışmalar

Discussions on the Uniqueness of God

Nazif MUHTAROĞLU

Öğretim Görevlisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul
Instructor, Mimar Sinan Güzel Sanatlar University, School of Art and
Sciences, Philosophy Department, Istanbul

nazifm81@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8393-5626

DOI: 10.47424/tasavvur.809076

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Ekim / October 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Kasım / November 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Muhtaroglu, Nazif. "Tanrı'nın Tekliğine Dair Tartışmalar". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020): 1153-1164.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of

Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Tanrı'nın varlığına dair getirilen argümanlar, başarılı kabul edildiği takdirde en az bir tanrının var olduğunu gösterirler. Acaba kanıtların gösterdiği özelliklere sahip başka tanrılar da var mıdır? Bu sorun, Tanrı'nın tekliği problemi olarak bilinir ve özellikle orta çağ felsefesinde detaylı olarak tartışılmıştır. İslam kelimcilerinin bu bağlamda Tanrı'nın tekliğini göstermek için geliştirdikleri en önemli argümanlardan biri de "burhân-ı temânü"dür. Burhân-ı temânünün modal versiyonuna göre, her mümkün duruma gücü yeten (*kâdir-i mutlak, omnipotent*) ve iradesinde özgür (*fâil-i muhtar*) iki tanrının iradeleri mümkün bir durumda çelişkiye yol açar. Dolayısıyla bu özelliklere sahip iki tanrı varsaymak problemlidir. Bu makale, bahsi geçen argümanın başarılı olduğunu kabul ederek, her mümkün duruma gücü yeten ama iradeleri zorunlu olarak aynı olan iki tanrının mümkün olup olmadığını tartışıyor. Bu alternatifin söz konusu olabileceği senaryoları ele alarak her bir senaryonun problemlili sonuçlara yol açtığını savunuyor. Bu çerçevede kelamda "burhân-ı tevârüd" adıyla bilinen argüman da güncellenerek bu argümanın ele alınan tartışmaya nasıl katkıda bulunabileceği gösteriliyor.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesi, kelâm, Tanrı'nın tekliği, burhân-ı temânü, burhân-ı tevârüd

Abstract

Arguments for the existence of God, if assumed to be successful, show at most that there is at least one god. What if there are more gods that exemplify the attributes ascribed to God on the basis of these arguments? This is known as the problem of the uniqueness of God and had been discussed extensively in Medieval philosophy. Muslim *mutakallimûn* offered a famous modal argument for the uniqueness of God, which is known as *burhân al-tamānu*. According to this argument, the postulation of two omnipotent gods that have free will leads to a contradiction in a possible world. Thus, by a *reductio* argument this postulation is shown to be problematic. In this article, I assume that *burhân al-tamānu* is successful and consider the case as to whether two gods can have necessarily the same will. After I examine all the scenarios in which this assumption is held to be true, I show that all scenarios lead to problems. In this regard, I make use of another argument formulated by the Muslim *mu-*

takallimün, which is known as *burhân al-tawârud*. This argument aims to show that two gods having the same will over the same thing leads to problems. After updating this argument, I show its relevance to the discussion in question.

Key Words: Philosophy of Religion, Muslim *kalâm*, the uniqueness of God, the modal argument for the the uniqueness of God, *burhân al-tamânu*, *burhân al-tawârud*

Giriş*

Günümüz din felsefesinde Tanrı'nın varlığına dair tartışmalar geniş bir literatür oluşturmuştur. Ancak Tanrı'nın tekliline dair tartışmalara ilgi neredeyse yok denecek düzeydedir. Oysa Tanrı'nın varlığına dair verilmiş klasik argümanların en fazla gösterebileceği şey en az bir tanrının var olduğudur. Bu argümanlar birden fazla tanrının olup olmadığı konusunda belirleyici değildir. Tek bir tanrı olduğunu ortaya koyabilmek için bu argümanlara ilaveten en çok bir tanrının olabileceğini (ya da birden fazla tanrının olamayacağını) gösteren ekstra argümanların da verilmesi gerekir. Kelamcıların bu bağlamda Tanrı'nın tekliliğini göstermek için verdikleri en önemli argümanlar, “burhân-ı temânü” ve “burhân-ı tevârüd”dür. Bu argümanların tanıtılıp incelendiği bazı güncel kelam araştırmaları bulunmaktadır.¹ Fakat bu çalışmaların büyük ölçüde tarihsel bir arkeoloji olarak kaldığı, söz konusu argümanların güncellenmesi yönünde ciddi katkı sağlamadığı görülmektedir. Dolayısıyla bahsi geçen iki argümanın güncel din felsefesi tartışmalarına eklenmesi hem kelama hem de günümüz din felsefesine yeni açılımlar getirebilir. Bu amaçla daha önce burhân-ı temânünün modal versiyonunun bir güncellemesini önermişim.² Bu makalede ise burhân-ı tevârüdün, burhân-ı temânüyü nasıl tamamlayabileceğini, hangi şartlar altında kullanılabileceğini tartışarak bu argümanı da güncellemeye çalışacağım.

* Bu makalenin yazımında değerli katkılarından dolayı Doç. Dr. Mehmet Bulgen'e teşekkürlerimi sunarım.

¹ Bknz. Ekrem Safa Gül, “Burhân-ı temânunun Kesinliği Problemi”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (2019), 377- 416. İsmail Şık, “Burhan-ı Temanü'ya Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2010), 17- 44.

² Nazif Muhtaroglu, “Tanrının Tekliğine Dair Modal Argüman”. *Felsefe Arkivi*, 51 (2019), 179-185.

Burhân-ı temânünün modal versiyonuna göre, her mümkün duruma gücü yeten (*kâdir-i mutlak, omnipotent*) ve iradesinde özgür (*fâil-i muhtar*) iki tanrının iradeleri mümkün bir durumda çelişkiye yol açar. Dolayısıyla bu özelliklere sahip iki tanrı varsayımı sorunludur. Bu makalede, burhân-ı temânünün başarılı olduğunu kabul ediyor ve her mümkün duruma gücü yeten ama iradeleri zorunlu olarak aynı olan iki tanrının mümkün olup olmadığını tartışıyorum. Bu alternatifi söz konusu olabileceği senaryoları ele alarak her bir senaryonun problemleri sonuçlara yol açtığını savunuyorum. Bu çerçevede kelâmda “burhân-ı tevârüd” adıyla bilinen, iki tanrının iradesinin aynı şeye yönelmesi esasına dayalı argümanı da güncelleyerek ele alınan tartışmaya nasıl katkıda bulunabileceğini gösteriyorum. Şimdi burhân-ı temânünün sunumuyla başlayalım.

Burhân-ı temânü

“Temânü” iki tanrı (ilah) arasındaki olası bir çatışmaya atıf yapar. Burhân-ı temânünün modal versiyonu, tanrıların iradeleri arasında gerçekleşen fiili bir çatışmayı değil gerçekleşmesi mümkün bir çatışmayı dikkate alır. Mümkün dünyalar semantiği açısından, bu çatışma illa bizim deneyimlediğimiz bilfiil gerçek olan bu dünyada değil herhangi bir mümkün dünyada ele alınır. Bu mümkün dünyanın gerçekten var olması gerekmez. Tanrılar *fâil-i muhtar* ve *kâdir-i mutlak* oldukları için irade ve kudretleri bütün mümkün dünyalara uzanmaktadır. İrade ve kudretleri sadece bu dünya ile sınırlı kalsaydı, zâten tanrı olarak kabul edilmezlerdi. Dolayısıyla, bilfiil varlık kazanmamış mümkün bir dünyaya gidip orada bir tutarlılık araştırması yapmanın hiçbir sorunu yoktur. Burhân-ı temânü kabaca, iki farklı tanrı varsayıldığında, bu tanrıların iradelerinin mümkün bir dünyada çelişkiye yol açtığını ve bu sebeple de birden fazla tanrının kabul edilemeyeceğini savunur. Şimdi bu argümanı mümkün dünyalar semantiğine göre güncellenerek yeniden yapılandırılmış bir formda ifade edelim.³

³ Burhân-ı temânünün klasik bir versiyonu için bakınız: Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi* (*Şerhu'l-Akâid*), trc. ve haz. Süleyman Uludağ. 8. Baskı. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 119-120. Bu argümanı, önceden mümkün dünyalar semantiğine göre güncelleyerek detaylı bir şekilde tartışmışım. Detay için bakınız: Nazif Muhtaroğlu, “Tanrının Tekliğine Dair Modal Argüman”. *Felsefe Arkivi* 51 (2019), 179-185. Atıf yapılan makalede vermiş olduğum güncellemeyi burada da aynen kullanıyorum.

T1 Tanrı-1, T2 Tanrı-2, W mümkün bir dünya, P: P, Ahmed adlı bir kişinin hareketli halde yaratılması, $\sim P$ ise Ahmed'in hareketsiz yaratılması gibi bir duruma işaret etsin.

Kanıtlanması hedeflenen sonuç: Birden fazla tanrı olamaz.

1. Varsayalım birden fazla tanrı var. O halde, T1 ve T2 gibi iki tanrı olsun. (Varsayım)

2. T1'in her şeye gücü yeter. (Tanım)

3. T2'nin her şeye gücü yeter. (Tanım)

4. P mümkün bir olaydır, benzer şekilde $\sim P$ de mümkün bir olaydır.

5. P, T1'in kudreti kapsamına girer. Başka bir deyişle, T1, P'nin olmasını bütün mümkün dünyalarda isteyebilir ve buna güç yetirebilir. (2'nin mantıksal sonucu)

6. $\sim P$, T2'nin kudreti kapsamına girer. Başka bir deyişle, T2, $\sim P$ 'nin olmasını bütün mümkün dünyalarda isteyebilir ve buna güç yetirebilir. (3'ün mantıksal sonucu)

7. W; T1'in P olmasını isteyip ona güç yetirdiği, T2'nin de $\sim P$ olmasını isteyip ona güç yetirdiği bir mümkün dünya olsun.

8. P & $\sim P$, aynı mümkün dünyada (W'de) var olamaz. P & $\sim P$, W'de bir çelişkiye yol açar.

9. Ara sonuç: Hem T1 hem T2'nin her şeye gücünün yetmesi çelişkiye yol açar. O halde, T1 ve T2 ikisi birden her şeye güç yetiren tanrılar olarak kabul edilemez.

10. Hem T1'in her şeye gücü yeter hem de T2'nin. (2; 3)

11. (9) ve (10) çelişir.

12. (1) yanlıştır. (11. adımdaki çelişkiden dolayı)

Öncülleri ve sonucu bu şekilde açıkça ortaya konan burhân-ı temânüye göre *fâil-i muhtar* ve *kâdir-i mutlak* olan iki tanrı W gibi mümkün bir dünyada birbirine zıt şeylerin olmasını isteyebileceğinden ötürü bir çelişki ortaya çıkar.

Bu çelişkiye binaen en başta yapılan varsayım, yani birden fazla tanrı olduğu varsayımı, *kıyâsu'l-hulf / reductio ad absurdum* tarzı bir akıl yürütmeye reddedilir. Şimdi iki tanrının iradelerinin zorunlu olarak aynı olması tezini ele alalım.

İki tanrının iradelerinin zorunlu olarak aynı olması tezi

İki tanrının iradelerinin zorunlu olarak aynı olması demek hiçbir mümkün dünyada iradelerinin farklılaşmaması demektir. İki tanrı *fâil-i muhtarsa*, yani bütün mümkün dünyalara uzanan iradeleri varsa iradelerini bu şekilde kayıtlamak tanım gereği bir çelişkiye yol açmaktadır. Yukarıda ele aldığımız burhân-ı temânü bu hususu net biçimde ortaya koymaktaydı. Fakat ilahi iradelerin bir şekilde kayıtlanması söz konusu olabilir mi? Ve bu kayıtlanma ikisinin de her durumda aynı olması sonucunu gerektiriyor olabilir mi?

Tanrı'nın tanım gereği irade edilebilecek her şeyi irade edebilen bir varlık olması gerekir. Aksi halde, yani irade edilebilen bir şey var da onu irade edemiyorsa bu acizlik alametidir, kendisinde bir eksiklik olduğunu gösterir. Dolayısıyla Tanrı'nın iradesinin kayıtlanması ancak kendi iradesini kayıtlama yönünde tercihte bulunmasıyla açıklanabilir. Tanrı'nın bu şekilde kendini kayıtlaması kendi ezeli tercihi olacağından, yani zaman içinde gerçekleşmiş bir olay olmayacağından, ilahi iradenin bu şekilde kayıtlanmasında sorun yoktur. Nitekim kelâmcılar iradenin *taalluk suluhi kadim* ve *taalluk tencizi kadim* olmak üzere iki ayrı taalluku arasında bir ayrıma gitmişlerdir. *Taalluk suluhi kadim*, ilahi irade ile bütün mümkün dünyalar arasındaki ilişkiyi ifade eder. Yani ilahi irade bütün mümkünatla ilişkidir, her bir mümkününe taalluk edebilir. *Taalluk tencizi kadim* ise ilahi iradenin o mümkünat içinden fiili olarak varlığa gelmesini dilediği alanla olan ilişkisini ifade eder. Başka bir deyişle, ilahi irade daha spesifik olarak fiili varlıkla da ilişkidir. İlahi iradenin fiili varlıkla olan ilişkisi mümkünat içinden bu alanın seçilmesi ve ilahi iradenin bu alana hasredilerek kayıtlanması sebebiyle kurulur. İlahi iradenin bu her iki yönünün de "kadim" olarak nitelenmesi bu kayıtlamanın da ezeli olduğunu, zaman içinde gerçekleşmediğini vurgulamak içindir.⁴ O halde, şu soruyu sormamız gerekiyor: iki tanrı iradelerini zorunlu olarak aynı olacak şekilde

⁴ İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî, *Tuhfeh el-Murîd fi Şerh Cevhre'l-Tawhîd*, nşr. Ahmed el-Echûrî. 1. Baskı. (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1983), 83-84.

nasıl kayıtlamış olabilir? Bu sorunun talep ettiği cevabı araştırmaya tanrıların iradelerini kayıtlamalarının zâtlarından kaynaklanan sebeplerini, zâtları dışından kaynaklanan sebeplerden ayırarak başlayabiliriz. Öncelikle zâtın dışındaki sebepleri inceleyerek konuyu irdelemeye başlayalım.

İradelerin Zorunluluğu için Zâttan Kaynaklanmayan Sebepler

İki tanrının iradelerinin zorunluluğu eğer kendi zâtlarının dışında bir sebepten kaynaklanıyorsa bu, ancak bir tanrının diğer tanrı ile olan ilişkisi sonucu söz konusu olabilecek bir durum olur. Ya T1 T2'nin iradesini zorunlu olarak kendi iradesine paralel olacak şekilde belirlemiştir, ya T2 T1'in iradesini zorunlu olarak kendi iradesine paralel olacak şekilde belirlemiştir veya T1 ve T2 anlaşmışlar aynı ortak iradeye sahip olacak şekilde bir uzlaşmaya varmışlardır. Şimdi dikkat edilirse, iki tanrı arasında olası etkileşim çeşitlerinden bahsediyoruz. Bu etkileşim tanrıların doğrudan zâtındaki bir sebepten kaynaklanmıyor. Bir tanrının kendi zâtı dışında bulunan diğer tanrı ile etkileşiminden kaynaklanıyor. T1'in T2'nin iradesini belirlediği ilk senaryoda, T2 belirlenmiş olacak, yani başkasının kuvveti altına girip aciz kalmış olacaktır ki bu husus *kâdir-i mutlak* oluşuyla çelişecektir. Eğer bu belirleme ezeli değilse zâten kendisinde yeni bir özelliğin ortaya çıkması gibi bir sonucu da kabul etmek zorundayız ki bu da tanrılığın eksiksizliğine ters bir durum. Belirlemenin ezeli olup olamayacağı hakkında ise kelâmcılar ile ehl-i felâsife farklı düşünecek, ilk grup bunu reddedecek, ikinci grup ise kabulüne imkân verecektir. Zira evren Fârâbî ve İbn Sînâ gibi önemli filozofların temsil ettiği ehl-i felâsifeye göre ezeli olmakla beraber tanrının ezeli belirlenimi altındadır. Söz konusu ikinci tanrı da ilk tanrının ezeli belirlenimi altında olabilir. Ama her hâlükârda başkası tarafından belirlenene tanrılık atfedilemez. Dolayısıyla T2 ezeli de olsa tanrı olarak değerlendirilemez. T2'nin T1'in iradesini belirlemesi de aynı değerlendirmeye tâbidir. T1 ve T2'nin aralarında anlaşmaları durumu ise T1 ve T2'nin birbirlerini karşılıklı olarak belirlemeleri anlamına geliyor. Bu durumda iki tanrının da eksikliği gündeme gelecektir. Ayrıca iki tanrının ezelde bir anlaşmaya varmaları çok da makul bir senaryo gibi durmamaktadır çünkü birbirinden ayrı iki taraf ancak karşılıklı tavizlerde bulunarak anlaşabilir. Bu durumda da taraflar birbirlerinin pazarlık hamlelerini belli bir süreç içinde görececek, öğreneceklerdir. Bu da karşı taraf hakkında tanrıların önceden bilgileri olmadığını, ayrıca anlaşmanın zaman içerisinde gerçekleşmek zorun-

da olduğunu gösterir. Her iki husus da Tanrı tanımında yer alan ilmin eksiksizliğine ve zamanı aşkınlığa ters bir durum oluşturur. Şimdi tanrıların iradelerinin kendi zâtlarından kaynaklanan bir sebepten ötürü zorunlu olup olmayacağı alternatifini değerlendirelim.

İradelerin Zorunluluğu için Zâttan Kaynaklanan Sebepler

Eğer imkân içinde en iyi, en mükemmel dünya şeklinde kavramsallaştırılacak bir mümkün dünya varsa tanrıların ilmiyle bu mümkün dünyayı bildiği, hikmeti veya mükemmelliği sebebiyle de bu dünyanın yaratılmasını irade ettiği savunulabilir. Nitekim İbn Sînâ tanrının ilmiyle hayır nizamını bildiğini, irade ve kudretinin de bu bilgiye göre tecelli ettiğini, dolayısıyla evrenin tanrıdan sudur ettiğini iddia eder.⁵ Leibniz de tanrının mümkün dünyaların iyisini bildiğini ve mükemmelliği gereği bu mümkün dünyayı yaratmayı seçtiğini savunur.⁶ Eğer iki tanrı varsa ikisi de bu şekilde en iyi mümkün dünyanın yaratılmasını kendi hikmeti veya mükemmelliği gereği irade etmiş olabilir. Başka bir deyişle iki tanrının iradeleri kendi zâtları gereği aynı yönde kayıtlanmış olur. Bu şekilde tanrıların en iyi mümkün dünyayı yaratmayı istemeleri zorunlu hale gelir.

Bu senaryoda iki tanrının iradelerinin aynı şeye yönelmesi söz konusudur. Yani en iyi olan tek bir evrene. Dolayısıyla burada iradeler zorunlu olarak aynıdır ancak bu evrenin kim tarafından yaratılacağı meçhuldür. Bu senaryoda aynı şeyi isteyen iki farklı gücün ne yapacağı sorusuyla baş başa kalırız. Bu soruyu yanıtlamak için kelamcıların "burhân-ı tevârüd" adını verdikleri argümandan yardım alabiliriz. Şimdi öncelikle bu argümanı ele alalım.

Burhân-ı tevârüd

"Tevârüd" bir araya gelme-çakışma anlamıyla, bu bağlamda iki tanrının iradesinin aynı şey üzerinde çakışmasına atıf yapar. Burhân-ı tevârüd, tanrısal

⁵ İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Metafizik II*, *Kitâbu'ş-Şifâ: Metafizik (el-İlâhiyyât)*, trc. Ekrem Demirli ve Ömer Türker. I-II. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 112-114.

⁶ G. W. Leibniz, *Monadology and Other Philosophical Essays*, İng. trc. Paul Schrecker ve Anne Martin Schrecker. 8. Baskı. (Indianapolis: The Bobbs-Merrill Comp., Inc., 1977), 156.

iradelerin çakışmasına dayalı argüman olarak anlaşılabilir⁷ ve kabaca şu şekilde güncellenerek formüle edilebilir.

Evrenin var olduğunu kabul ediyoruz. Ve T1 ve T2 gibi kadir-i mutlak iki tanrının bu aynı evrenin yaratılmasını irade ettiğini varsayıyoruz. O halde, söz konusu iki tanrının bu evrenle ilişkisi için beş ihtimal söz konusu olur:

1. Ne T1 ne T2 evrenin yaratılmasında pay sahibidir.
2. T1 ve T2 aynı evreni ortak bir kudretle beraberce yaratır.
3. Aynı evrenin bir kısmını T1, diğer kısmını da T2 yaratır.
4. T1 bu evreni bütünüyle yarattıktan sonra T2 de evreni bütünüyle yaratır. Veya tam tersi.
5. T1 veya T2'den sadece biri bu evreni yaratır.

Birinci ihtimalde, mümkün bir varlık olan evrenin yaratılmadan var olması temel nedensellik ilkesinin ihlalidir. Nedensellik ilkesine göre mümkün bir varlığın onu var edecek tercih edici bir sebebi var olmalıdır. (Aksi halde *tercih bilâ müreccih* olur, muhale yol açar.). Bu tercih edici sebeplerin nihayetinde en az bir zorunlu varlıkta (tanrıda) durması gerekliliği tanrının varlığına dair verilen argümanların bir sonucudur. Tanrının tekliğine dair tezi tartışırken en az bir tanrının var olduğunu varsaydığımız için en az bir tanrının varlığını zâten kabul ederek bu argümanı değerlendiriyoruz. Dolayısıyla ilk ihtimal elenir.

İkinci ihtimale göre, evrendeki her şey T1 ve T2'nin kudretlerinin birleşmesiyle ortaya çıkan ortak bir kudret sayesinde yaratılmış demektir. Burada muğlak olan husus yaratmayı sağlayan ortak kudrete T1'in ne kadar ve T2'nin ne kadar katkı sunduğudur. Haliyle her bir tanrının ne kadar kudret sarfedeceğinin belirlenmesi gerekir. T1 ve T2 arasında bir anlaşma olmadan da bu belirleme yapılamaz. Yukarıda T1 ve T2'nin iradelerinin belirlenmesi noktasında yapılması söz konusu bir anlaşmanın yol açacağı sakıncaları incelemiş-

⁷ Burhân-ı tevâriidün klasik versiyonları için bakınız: Sa'düddîn Teftâzânî, *El-Makâsîd (Kelâm İlminin Maksatları)*, trc. İrfan Eyibil ve Eleştirmeli metin. Ahmet Kaylı. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 514. Ömer Nasuhi Bilmen, *Muwoazzah İlmi Kelâm: Ehl-i Sünnet İtikadı*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2013), 144.

tik. Burada ise aynı tanrıların kudretlerinin belirlenmesi belli bir anlaşmaya dayanıyor. Dolayısıyla anlaşma yapmalarının sonucu olarak yukarıda değilen problemlerin benzerlerini bu durumda da kabul etmek zorunda kalıyoruz. Anlaşma yapmaları gerektiği için ne T1 ne de T2 kudretini bağımsız olarak tecelli ettirememektedir. Kudretlerinin bağımsızlığını koruyamaması durumunda da bu tanrıların *kâdir-i mutlak* oldukları söylenemez. Zira kudreti mutlak olanın evrenin tümünü yaratabilmesi gerekir. Dolayısıyla bu ihtimalde tanrılar acze düşmüştür. Bu yüzden de tanrılıkları düşer.

Üçüncü ihtimal, evrenin kısımlara ayrılarak T1'in farklı T2'nin de farklı bir kısmını yaratması üzerinde durur. Ancak bu durumda T1 ve T2 birbirinden farklı şeyler irade etmiş olmalıdır, yani aynı şeyi irade etmiş olamazlar. Bu da iradelerinin çakışmadığını gösterir ve bu senaryo *burhân-ı temânü* ile elenir.

Dördüncü ihtimalde evreni bütünüyle yaratan bir tanrı zâten evreni yaratmış veya yaratmaya devam etmekte olacağından diğer tanrıya yapacak iş kalmaz (*hasıl-ı tahsil* muhaldir). Yani yalnızca bir tanrının evreni yaratması sonucu kabul edilebilir. Son ihtimal de zâten tek bir tanrının evreni bütünüyle yarattığını söylediğinden iki tanrı tezini doğrudan elemektedir.

Dolayısıyla tek bir evrene yönelen aynı iki iradenin bu evreni yaratabilmesi ile ilgili senaryolar birden fazla ilahın kudret-i mutlaka sahip olmasını engellemektedir. Peki en mükemmel veya iyi şekilde tasvir edilen tek bir mümkün dünya yoksa, aynı mükemmellikte sayısız mümkün dünya varsa ve bunlardan her birinin başka bir tanrı tarafından yaratılması söz konusu olamaz mı? Böyle bir senaryoda ise tanrıların iradeleri zorunlu olarak tek bir evrene yönelmeyeceğinden iradelerinin zorunlu olduğu varsayımı ortadan kalkar. Bu yüzden de artık *fâil-i muhtar* olarak değerlendirilmeleri gerekir. Neticede *burhân-ı temânü* devreye girerek mümkün bir dünyada yakalanacak çelişki üzerinden birden fazla tanrı hipotezi elenir.

Sonuç

Burhân-ı temânü ve *burhân-ı tevâriid* kelimelerinde Allah'ın tekliğine/birliğine dair verilmiş iki klasik argümandır. Dikkatli bir incelemeyle, bu argümanların farklı işlevlere sahip olduğunu görebiliriz. Bu makalede her iki argümanın hangi soru bağlamında kullanılabileceklerine dair bir öneri sun-

maya çalıştım. Daha önceki çalışmalarımda güncellediğim ve bu makalede güncellenmiş halini kullandığım *burhân-ı temânü* Tanrı'nın fail-i muhtar olduğu varsayıldığı takdirde birden fazla tanrının var olamayacağını göstermektedir. Bunun sebebi fail-i muhtar olan en az iki tanrının bütün mümkün dünyalara uzanan irade ve kudretlerinin mümkün bir dünyada çelişkiye yol açmasıdır. Birden fazla tanrı hipotezi tartışılırken tanrıların fail-i muhtar olduğu kabul edilmezse bu tanrıların iradelerinin zorunlu olarak aynı olduğunun kabul edilmesi gerekir. Yani söz konusu tanrıların iradeleri hiçbir mümkün durumda farklılaşamaz. Bu ise tanrıların kendi dışından veya kendi içinden kaynaklanan sebeplerle açıklanabilir. Kendi dışından kaynaklanan sebepler tanrıların birbirleriyle ilişkilerine, anlaşıp ortak bir iradeye varmalarına indirgenir ki bu durum tanrıların aşkınlık ve eksiksizlik gibi özellikleriyle zıtladır. Kendilerinden kaynaklanan sebepler ise en mükemmel olan tek bir evrenin yaratılmasına zorunlu olarak yönelme gibi bir durumu gerekli kılar. Bu durumda ise aynı şeyi talep eden birbirinden farklı iki kadir-i mutlak tanrı söz konusu olur. İşte bu senaryonun incelenmesinde tanrıların iradelerinin çakışmasına dayanan *burhân-ı tevâriid* devreye girer. Bu makalede *burhân-ı tevâriidü* de güncelleyerek böyle bir bağlamda kullanılmasının ne kadar işlevsel olduğunu göstermeye çalıştım. Sonuç olarak, verilen argümanlar, tanrı ister fail-i muhtar olarak kabul edilsin isterse edilmesin, birden fazla tanrının var olamayacağına dair güçlü bir gerekçe sunmaktalar.

Kaynakça

- El-Bâcûrî, İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed. *Tuhfeh el-Murîd fî Şerh Cevhere'l-Tawhîd*. Nşr. Ahmed el-Echûrî. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1983.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelam: Ehl-i Sünnet İtikadı*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2013.
- Gül, Ekrem Sefa. "Burhân-ı Temânunun Kesinliği Problemi" *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (2019), 377-416.
- İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Metafizik (el-İlâhiyyât)*. Trc. Ekrem Demirli ve Ömer Türker. I-II. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

- Leibniz, G. W. *Monadology and Other Philosophical Essays*. İng. Trc. Paul Schrecker ve Anne Martin Schrecker. 8. Baskı. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Comp., Inc., 1977.
- Muhtaroglu, Nazif. "Tanrının Tekliğine Dair Modal Argüman". *Felsefe Arkivi*, 51 (2019), 179-185.
- Şık, İsmail. "Burhân-ı Temânu'ya Eleştirel Bir Yaklaşım" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2010), 17-43.
- Taftazânî, S. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid)*. Trc. ve Haz. Süleyman Uludağ. 8. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *El-Makâsîd (Kelâm İlminin Maksatları)*. Trc. İrfan Eyibil ve Eleştirmeli metin. Ahmet Kaylı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.